

DIPTIH O POSTMODERNI I BOGU

STRAHINJA KOSTADINOVIĆ
FILOZOFSKI FAKULTET,
UNIVERZITET U NIŠU
strahokost@gmail.com

SAŽETAK

Ovaj kratki diptih ukazuje na razvoj odnosa prema pojmu o Bogu kakvog ima postmoderna filozofija, i kakav je, u širem religijskom i društvenom kontekstu, prisutan u doba postmoderne. Ističe se da odnos postmoderne i Boga nije jednoznačan, te da pojam o Bogu nije lišen novih značenja i uloga koja su ili u duhu postmoderne ili su reakcija na taj duh. Iz ovog razloga, zaključuje se da postmoderna nikako ne može biti vreme odumiranja pojma o Bogu, nego pre vreme njegove reafirmacije.

KLJUČNE RIJEČI

Bog, filozofija, postmoderna, religija

1 Posle moderne

Nije zahvalno težiti čvrstoj hronologiji tokom traganja za prošlošću neke ideje. Prilikom tog traganja najjače se odslikava njena nesavršenost. No, ne zalazeći u razloge ove nesavršenosti, moramo da konstatujemo da smo prinuđeni da je ipak koristimo prilikom pisanja istorije ideja. U suprotnom, sasvim je moguće da ne bismo znali odakle da počnemo, no ovako pojednostavivši mnoge stvari, potvrđujemo stvorene uzročno-posledične veze i izbegavamo da nas optuže za šarlatanstvo u nauci. Dakle, kako smo došli do onoga što nazivamo postmodernom?

Sam termin *postmoderna* (ili *postmodernizam*) sadrži ono što joj je vremenski prethodilo i ima veliki značaj u njenom određenju. To je moderna, odnosno moderno doba. Velika geografska otkrića praćena kolonizacijom novootkrivenih oblasti, naučna revolucija koju Kantovim rečima opisujemo kao kopernikanski obrt, humanizam i renesansa kao reaktuelizacija antičkih pogleda na svet, Luterova reformacija koja utire staze individualizmu u religiji i prema Maksu Veberu (Max Weber) zamatanju kapitalizma, te uspostavljanje apsolutističkih monarhija kao dominantnog tipa državnog uređenja označavaju početak modernog doba na razmeđu 15. i 16. veka¹. Duhovna i intelektualna klima moderne stvorena ovim promenama dalje je se kristalisala u periodu od 17. do 19. veka kroz nastanak prosvetiteljstva čije su se ideje i uticaj širili i utvrđivali kroz građanske revolucije, industrijsku revoluciju koja dovodi do učvršćivanja kapitalizma, formiranje nacionalnih država, kao i racionalizaciju na svim poljima ljudske delatnosti². Svi ovi događaji i procesi nedvosmisleno su pravac razvoja čoveka kako na kolektivnom tako i na individualnom planu

1 Gerhard Krajker: „Moderna – postmoderna.“ Kultura polisa: časopis za negovanje demokratske političke kulture, Vol. 2, No. 2-3 (2006), str. 184.

2 Isto, str. 184-185.

pomerili od srednjem veku karakterističnom teocentrizmu³ ka jednom antropocentrizmu koji, međutim, nije postao sasvim antiteičan. Iz ovog razloga Ničeova (Nietzsche) ‘jadikovka’ da se za približno dve hiljade godina nije pojavio niti jedan novi Bog⁴ može se smatrati opravdanom budući da ono što su protagonisti modernog doba u različitim oblastima i iz različitog vremena proklamovali kao veru u čoveka, nauku, napredak i drugo nije uzdrmao u prevelikoj meri položaj pojma o Bogu kao nečeg, u ontološkom smislu, ekskluzivno superiornog u odnosu na čoveka. Ovo postojanje Jednog kao metafizički jedinog istinski Drugog nije toliko uzdrmao čak ni vrtoglavi napredak prirodnih nauka i s njim prateći rastući ateizam. Ostala je, stoga, stalna težnja za uspostavljanjem apsolutnog i univerzalnog programske jedinstvenog filozofskog sistema koji bi se svojim principima protezao kroz čitavu istoriju čovečanstva.⁵

U odnosu na izloženu nemogućnost moderne da iznedri nešto ‘novo pod Suncem’, kao i na neuspešnost ostvarivanja svojih pomptno stvorenih ideja i ideologija, nastaje dilema kakva je priroda postmoderne. Da li je ona radikalizovano nastavljanje tendencija moderne ili fundamentalno razilaženje (pa čak i suprotstavljanje) koncepcijama moderne?⁶ Prvoj tezi u prilog ide sama činjenica da se termin postmoderna prvi put upotrebljava oko 1870. godine,⁷ ali još više to što postmoderni filozofi nisu izolovani od glavnog toka evropske filozofije, te se često pozivaju na Hajdegera (Heidegger), Vitgenštajna (Wittgenstein), Kanta i druge.⁸ Za određenje postmoderne kakvo je dato u drugoj tezi veliki doprinos dao je Žan-Fransoa Liotar (Jean-François Lyotard) svojom knjigom *Postmoderno stanje* iz 1979. godine.⁹ Liotar je, takođe, zaslužan za to što je postmoderna postala opšteprihvaćena kao filozofski pojam.¹⁰ Oštar otklon od moderne, prema Liotaru, nalazi se u odbacivanju metanarativâ koji ‘predviđaju da se ljudski rod kreće na putu do apsolutnog znanja i univerzalne emancipacije’¹¹, a koji su nastali u samo moderno doba, ali i onih koji su opstali kao relikti prethodnih vremena. Među ove poslednje svakako bi spadao i metanarativ o Bogu kako u filozofskom tako i u religijskom smislu.

Kao zamenu za princip jedinstva koji dolazi iz različitih filozofskih pravaca, te teoloških učenja i političkih ideologija, postmoderna uzdiže princip pluralizma¹². Ovaj se pluralistički

- 3 Ovaj teocentrizam oličen u vertikalnom poretku sveta možda najbolje opisuje definicija jerarhije kakvu daje Dionisije Areopagit u svom delu *O nebeskoj jerarhiji*: „Jerarhija, po mom mnjenju, jeste sveštení poredak, znanje i delatnost, koja se po mogućnosti upodobljava bogolikosti, i prema od Boga datim ozarenjima, da se srazmerno upravlja za moguće bogopodražavanje”, preuzeto iz: Dionisije Areopagit: Dela. Preveo: Aleksandar M. Petrović. Niš: Međunarodni centar za pravoslavne studije, Centar za vizantijsko-slovenske studije Univerziteta u Nišu. 2015. Str. 11.
- 4 Nenad Daković: „Postmoderna i bog“. U: *Pojam boga u filozofiji*. Uredio: Milenko A. Perović. Novi Sad: Kulturni centar Novog Sada, Katedra za filozofiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. 1996. Str. 174.
- 5 Gerhard Krajker: „Moderna – postmoderna.“ *Kultura polisa: časopis za negovanje demokratske političke kulture*, Vol. 2, No. 2-3 (2006), str. 187-188.
- 6 Mile Savić: „Praktične implikacije ‘postmoderne filozofije’“. *Filozofija i društvo: zbornik radova*, No. 19/20 (2001), str. 22-23.
- 7 Isto, str. 22.
- 8 Isto, str. 23.
- 9 Isto, str. 22.
- 10 Srđan Slović: „Liotarovo postmoderno stanje“. *Baština: glasnik*, No. 48 (2019), str. 143.
- 11 Isto, str. 145.
- 12 Gerhard Krajker: „Moderna – postmoderna.“ *Kultura polisa: časopis za negovanje demokratske političke kulture*, Vol. 2, No. 2-3 (2006), str. 188.

princip proglašuje kao ontološki pluralizam, gnoseološki relativizam i aksiološki relativizam¹³. Svet više ne može biti jedan i jedinstven, jer je u tom slučaju, prema postmodernistima, plod prinude i nasilja¹⁴, te i 'pravo na istinu ne može više biti apsolutno'¹⁵. Različita stanovišta ne treba da se sučeljavaju i sukobljavaju oko prevlasti, jer su sva na neki način istinita s obzirom da je svako od njih nastalo u određenoj socio-kulturnoj sredini i na osnovu specifičnog iskustva,¹⁶ te se insistira na svakoj kolektivnoj ili ličnoj razlici kako bi se izvršila dekonstrukcija¹⁷ metanarativa, a u krajnjoj liniji i svake opštosti u svim sferama.

2 Vreme bez/za Boga

Prethodno opisani pluralizam donosi postmoderni izrazitu polivalentnost koja onemogućava davanje jednostavnih i jednoznačnih objašnjenja fenomena vezanih za nju. Nastojaćemo da u ovom poglavlju razmotrimo glavne aspekte položaja pojma o Bogu kakvog ga nameće postmodernizam.

U traganju za određenjem postmodernog pojma o Bogu, N. Daković¹⁸ se vraća na *dečju pamet* razumevanu u ničeovskom ključu koja nije opterećena filozofskim (i još više teološkim) kategorijama. 'Dečji Bog' nije transcendentan na način kakav poznajemo i kakav, po postmodernistima, sami stvaramo. On je sklon igri, paganski vedar, ima ljudsku prirodu – što će reći da je i dobar i zao u isto vreme. Nema u njemu kao takvom omraženog autoriteta i normativnosti,¹⁹ jer je suštinski heterogen budući da je individualizovan po meri slavljenja razlika. Ova apoteoza razlika predstavlja jedini temelj njegovog sinkretičkog jedinstva. Često se postmoderni religijski sinkretizam upoređuje sa poznoantičkim religijskim sinkretizmom, ali smatramo da je to poređenje samo uslovno. Naime, rimski svet je krajem antike na verskom planu pre pobeđe hrišćanstva obeležilo sapostojanje mnogih paganskih kultova (posebno je bio izražen uticaj mističkih kultova sa Istoka) i filozofskih škola (stoicizam, epikurejstvo, neoplatonizam) koji nisu bili isključivi, te je, na primer, pojedinac mogao poštovati božanstva naroda kome je pripadao, a istovremeno biti pripadnik i nekoliko

13 Đuro Šušnjić: „Od jednolikosti prema raznolikosti ili od sličnosti prema razlikama.“ Religija i tolerancija: časopis Centra za empirijska istraživanja religije, Vol. 6, No. 9 (2008), str. 7-8

14 Isto, str. 8, 11.

15 Gerhard Krajker: „Moderna – postmoderna.“ Kultura polisa: časopis za negovanje demokratske političke kulture, Vol. 2, No. 2-3 (2006), str. 190.

16 Đuro Šušnjić: „Od jednolikosti prema raznolikosti ili od sličnosti prema razlikama.“ Religija i tolerancija: časopis Centra za empirijska istraživanja religije, Vol. 6, No. 9 (2008), str. 12.

17 Ovaj danas nezaobilazan pojam na velika vrata u filozofiju i druge društveno-humanističke nauke uveo je Žak Derida (Jacques Derrida). Dekonstrukciju on opisuje pre kao strategiju (pre nego kao metod) otkrivanja unutrašnjih protivrečnosti filozofskih (ali i književnih i drugih) tekstova koje se nisu mogle primetiti dok su se oni tumačili u okviru metanarativa i onog što Hajdeger naziva 'mit o prisustvu'. Videti u: Martin Henry: „God in Postmodernity.“ Irish Theological Quarterly, Vol. 63 No.1 (1998), 18-19. Po našem mišljenju, dekonstrukcija nije samo konkretna rekacija postmodernizma na monističke i univerzalističke tendencije moderne, već nešto što joj je imanentno i što nikako nije konačno, nego će se ispoljavati dok se svaka suprotnost i razlika ne razotkirje, te „ne ostane kamen na kamenu“ i od postmodernizma samog.

18 Nenad Daković: „Postmoderna i bog“. U: Pojam boga u filozofiji. Uredio: Milenko A. Perović. Novi Sad: Kulturni centar Novog Sada, Katedra za filozofiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. 1996. Str. 175.

19 Igor Đurčić: „Značaj transcendentnosti u postmodernizmu.“ Religija i tolerancija: časopis Centra za empirijska istraživanja religije, Vol. 6, No. 9 (2008), str. 110.

misterijskih kultova.²⁰ Poređenje ova dva sinkretizma je, kao što smo rekli, uslovno budući da, iako im je zajedničko to što ne traže uporište u dubljoj transcenciji, niti teže izgrađivanju određene teleologije, religijski sinkretizam u poznoj antici više ima oblik jedne otvorenosti religijskih sistema za različite uticaje koji se ispoljavaju u verskom životu ljudi, a nešto manje i na doktrinarnom polju, ostavljajući položaj svakog od tih sistema nepromenjenim. Sa druge strane, religijski sinkretizam u postmoderni potkopava temelje svih religija i njihovih pojmova o Bogu. Nije on samo neki razvijeniji oblik verske tolerancije kakvu je iznedrilo prosvetiteljstvo, niti se on može svesti na savremene religijske pokrete kakav je Nju Ejdž (New Age).²¹ On se može shvatiti kao ostavriavanje Ničeove (Nietzsche) objave o smrti Boga, jer postmodernizam donosi pojam o Bogu koji je irelevantan ne samo u socijalnom i političkom kontekstu, već je izlišan i u metafizici, a u religijskim učenjima predstavlja ostatak davnih vremena i formalni razlog njihovog postojanja. S obzirom na sve navedeno, možemo zaključiti da je postmoderni Bog zapravo Bog koji to nije.

Čoveka ovakav postmoderni pojam o Bogu podstiče na apstinenciju od cilja, reda, stvaranja, sinteze i centrizma²² ostavljajući ga dezorijentisanog i onemogućavajući ga da odgovori na nova pitanja, ali i ostavljajući ga bez i jednog rešenja na stare dugo razmatrane probleme. Zbog ovoga je postmoderna istovremeno i vreme bez i vreme za Boga. U sociologiji je odavno primećena revitalizacije religije posebno u postsocijalističkim društvima gde se ovaj fenomen razume kao vraćanje značaja religiji u javnoj i političkoj sferu,²³ te kao vraćanje šire populacije religijskim praksama što se tumači kao povratak kulturnoj religioznosti.²⁴ Međutim, ove pojave u društvu nemaju svoj uzrok u nečem što bismo razumeli kao misao Jana Patočke, koju prihvata i Žak Derida (Jacques Derrida), a koja glasi da je religija odgovornost ili je nema.²⁵ O kakvoj odgovornosti možemo govoriti u doba koje insistirajući isključivo na pravima i slobodama čini svakog čoveka najvišom i nepogrešivom instancom kakav je rimski papa? Sasvim u hrišćanskom duhu, tu odgovornost možemo nazvati odgovornošću iz ljubavi koja nas vraća na poznanje Boga kao ličnosti.²⁶ Hrišćansko shvatanje ličnosti daje dobru osnovu za razrešenje krize postmodernizma budući da pokazuje da se i sa

- 20 Sidni Peinter: Istorija srednjeg veka (284-1500). Beograd-Banja Luka: Clio-Glas srpski.1997. Str. 18-19.
- 21 „Nju Ejdž kombinuje elemente velikih (sub)kulturnih, metafizičkih i filozofskih tradicija (npr. romantizma, idealizma, univerzalizma, humanizma, hipi pokreta, neoplatonizma, postmodernizma, političke teorije, marksizma, futuristike, svih najvećih svetskih religija i mitologija), pseudonauke (npr. parapsihologije, alternativne medicine, neurolingvističkog programiranja, teorija zavere, NLO istraživanja, transpersonalne psihologije), nauke (npr. fizike izvan standardnog modela, biologije, [etno]astronomije, kognitivne nauke, psihologije, ekologije) drevnih verovanja i novih religijskih pokreta (npr. astrologije, šamanizma, gnosticizma, hermeticizma, alhemije, okultizma, kabale, indijanske tradicije, transcendentne meditacije, staroslavljja/rodnoverja, sajentologije, pokreta za ostvarivanje ljudskih potencijala [human potential movement], zapadnog [zen]budizma i hinduizma) i sa njima se prepliće.”, preuzeto iz: Goran Kauzlarić: „New Age duhovnost i kulturna logika kasnog kapitalizma.“ *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, No. 146 (2015), str. 41.
- 22 Igor Đurčik: „Značaj transcendentnosti u postmodernizmu.“ *Religija i tolerancija: časopis Centra za empirijska istraživanja religije*, Vol. 6, No. 9 (2008), str. 111.
- 23 Mirko Blagojević: „Revitalizacija religije i religioznosti u Srbiji: stvarnost ili mit?“ *Filozofija i društvo: zbornik radova*, Vol. 20, No. 2 (2009), str. 99.
- 24 Isto, str. 100-101.
- 25 Nenad Daković: „Postmoderna i bog“. U: *Pojam boga u filozofiji*. Uredio: Milenko A. Perović. Novi Sad: Kulturni centar Novog Sada, Katedra za filozofiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. 1996. Str. 180.
- 26 Više videti u: Ignatije Midić: *Sećanje na budućnost*. Požarevac: Odbor za prosvetu i kulturu Eparhije požarevačko-braničevske. 2009. Str. 41-67.

svakovrsnim raličitostima može ostaviti istinsko jedinstvo koje počiva na onom Jednom. Slično Bogu koji je postao čovek premostivši najveću razliku, razliku između nestvorenog i stvorenog, i mi kroz ljubav i slobodu prihvatajući drugog kao jedinstvenu i neponovljivu ličnost lišavamo razlike metafizičkog značaja. Na taj način jedino je moguće na zdravim osnovama ostaviti jedinstvo u različitosti koje je lajtmotiv postmodernizma.

Na prethodno napisano nadovezuje se aktuelnost Platonove misli da 'ako nema Jednoga, nema ničega'.²⁷ Zaista, ono što je na početku bilo pluralizam pokazalo na kraju kao nihilizam. Ukoliko bismo želeli da odredimo šta je stoji pre pluralizma, možemo sigurno reći da je to dualizam. Najstariji dualizam je, prema poznatom američkom pravoslavnom teologu ruskog porekla Aleksandru Šmemanu (Alexander Schmemmann)²⁸ koji je stvarao upravo u vreme nastanka i uspona postmoderne, dihotomija između duhovnog i materijalnog, sakralnog i profanog, prirodnog i natprirodnog. Podele su se samo množile u daljoj istoriji, ali se možda sada, kada smo podeljeni do poslednje individue (ako se ona može smatrati atomom), vidi jasnije nego ikada ranije da je kraj religije rušenjem one prve podele donelo još hrišćanstvo²⁹ i da je rušenje podela jednom za svagda ucrtano kao njegova putanja, te će se i postmoderna iz vremena smrti pretvoriti u vreme vaskrsenja pojma o Bogu.

27 Lešek Kolakovski: Religija. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod. 1987. Str. 42.

28 Aleksandar Šmeman: Za život sveta. Sveta Gora Atonska: Manastir Hilandar. 2004. Str. 17.

29 Isto, str. 21.